

Brina Malnar

Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo

POVZETEK: Članek podaja pregled ključnih etičnih dilem v odnosu med raziskovalcem in sodelujočimi, izpostavlja težavnost enoznačnega razreševanja teh dilem in prikazuje njihovo situacijsko določenost. V prvem delu so predstavljeni trije poglobljeni načini zaščite sodelujočih v raziskavah – zaupnost, anonimnost in obveščena privolitev – ter problematika njihove praktične uporabe v družboslovju. Sledita obravnava etičnih dilem na internetu kot novem raziskovalnem mediju ter razprava o trendih birokratizacije etičnih postopkov in tveganj, ki iz tega izhajajo. Članek sklene ugotovitev, da je zaradi razlik v metodoloških pristopih in raziskovalnih okoliščinah za družboslovje primernejša paradigma etičnega odločanja kontekstualna, in ne univerzalistična, zato v primeru vztrajanja pri toгих deontoloških načelih etična regulacija lahko postane mehanizem omejevanja družboslovnega raziskovanja.

KLJUČNE BESEDE: raziskovanje, etika, zasebnost, internet, kodeksi

0 Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo

Je dopustno nekoga zavesti, da je z elektrošokom pravkar povzročil umor, spraševati učitelja in sosede o njegovih navadah ali shranjevati izjave sodelujočih na internetnem forumu, da bi potrdili svojo raziskovalno hipotezo? Odgovor je v prvi vrsti odvisen od tega, kje so naša etična izhodišča.

Če smo pristaši teleološke etične paradigme, bomo moralnost takih dejanj presojali predvsem glede na njihove učinke. Za *teleologe*, zlasti utilitariste, je namreč dejanje etično, če so njegove posledice ugodne za čim večje število končnih dobitnikov – posameznikov, družin, naroda, razreda. Nasprotno pa *deontologi*, zlasti kantovci, menijo, da merilo večinske koristi hitro zdrsnje v zlorabo sodelujočih, zato nasprotujejo kršitvi posameznikovih pravic v imenu »pragmatizma«. Po njihovem mnenju je etičnost predvsem lastnost dejanja samega, etičnih pravil pa se je treba dosledno držati tudi za ceno izgube spoznanja (Kimmel 1988: 44–47). Kantovci skušajo zato oblikovati splošno veljavna moralna pravila, medtem ko utilitaristi izhajajo iz neke vrste univerzalnega izračuna, s katerim bi dobili največjo vsoto sreče vseh ljudi (Brinkmann in Kvale 2005: 159). Navedena dejanja bi bila torej za utilitariste načeloma dopustna, kolikor bi bile splošne koristi večje od povzročene škode sodelujočim, za kantovce pa nikakor ne, ker

dejanja sama po sebi niso etična in tega dejstva ne morejo spremeniti niti morebitne koristi, ki jih taka dejanja prinesejo.

Že v začetku torej naletimo na temeljna protislovja v razumevanju vloge znanosti – naj bo znanost cilj ali sredstvo, naj ima prednost dobrobit posameznika ali družbe? S tem naletimo tudi na dve razsežnosti raziskovalne etike: »mikroraven«, ki se nanaša na odnose med raziskovalcem in sodelujočimi, in »makroraven«, kjer gre za to, kako bo proizvedeno znanje učinkovalo na družbo kot celoto (Brinkmann in Kvale 2005: 167–168). Zaradi omejenega prostora in želje, da ne bi ostali pri površnem nizanju etičnih pravil in dilem, bo predmet tega prispevka le prva raven, torej etika v odnosu raziskovalec–sodelujoči. Odnos med raziskovalcem in družbo pa bomo obravnavali v eni od prihodnjih števil.

1 Dober dan, smem vdreti v vašo zasebnost?

Vsako leto samo v Sloveniji več tisoč ljudi sodeluje v različnih družboslovnih raziskavah, največkrat anketah. Kaj jim ta udeležba prinaša? Je zanje grožnja ali morda privilegij?

Po prepričanju raziskovalcev sodelovanje udeležencem prinese številne koristi, kot so razmišljanje o zanimivih vprašanih, prijeten pogovor z anketarjem, zadovoljstvo izraziti svoje mnenje, izpolniti državljansko dolžnost, dobiti družbeno priznanje, predstavljati druge, dobiti povratno informacijo in podobno (Stoop 2005: 90–91). Po drugi strani pa so posledice lahko tudi manj ugodne, in seznam je tu precej dolg: motnje vsakdanjega življenjskega ritma, miselni napor, stres, tesnoba, zadrega, izguba časa, izguba ugleda, zmanjšano samospoštovanje, psihološke spremembe, pridobitev neprijetnih informacij o sebi, občutki krivde, občutki izigranosti in druge (Elgesem 2002; Kimmel 1988; Stoop 2005).

Za večino udeležencev je najmanj dobrodošel vidik raziskovanja vdor v zasebnost oziroma posledice, ki iz njega izhajajo, a skoraj vsaka raziskava vključuje neko obliko vdora, pa naj gre za opazovanje ravnanja udeležencev ali spraševanje o osebnih zadevah. Čeprav je težko postaviti splošna merila, kdaj do tega pride, saj gre, kot ugotavlja Kovačič (2006: 41), pri vseh definicijah vdora v zasebnost v osnovi za subjektivno presojo posameznika, pa vemo, da je tveganje precej odvisno od narave tematike in izbrane raziskovalne metode. Študija spolnih navad je za večino gotovo bolj psihološko vsiljiva kot študija voznških, med metodami pa denimo poglobljeni intervju velja za bolj stresnega kot anketa, za katero je prej značilna »depersonalizacija« sodelujočih (Lee 1993: 102–103). Intervju je namreč tematsko bolj odprt, izvedbeno interaktiven in kot tak omogoča agresivnejše »vrtanje« v zasebnost. Značilen primer tega so intervjuji življenjske zgodovine, ki pogosto odprejo stare travme, vzbudijo neugodne primerjave z bolj uspešnimi vrstniki ali alternativnimi življenjskimi potmi in lahko privedejo do spoznanja, da posameznikova življenjska bilanca ni pozitivna. Sprožijo torej proces prisilne introspekcije, ki ga v običajnem življenju ni (Miller 2000: 104). Da ne gre nujno za trivialen problem, kažejo primeri, kot je raziskava socialnih omrežij ostarelih, ki je pri sodelujočih vzbudila močna čustva, jok, spomine, občutke obžalovanja in poskuse

racionalizacij preteklih ravnanj (Chih 2005: 282), ali primer raziskave invalidnosti, ki se je končala s samomorom enega od sodelujočih, kljub temu da je bil raziskovalni model zelo participativen, da je izhajal iz hipoteze o invalidnosti kot družbenem konstrukt in da je sam sodelujoči želel, da se zgodba pove (Goodley in dr. 2004: 63–65). Intenzivna izkušnja refleksije svoje situacije je, kot kaže, sprožila omenjeno dejanje. Tej problematiki je sicer v kvalitativni paradigmi namenjen trening »izhodnih« strategij, katerega cilj je sodelujoče po končani raziskavi zapustiti v »pozitivnem« razpoloženju (Kimmel 1988: 114).

Z raziskovalnim intervjujem torej tvegamo, da bomo sprožili nove samointerpretacije ali čustveno spremembo. V domači raziskovalni praksi je v tem kontekstu omenjena raziskava med slovenskimi delavci v Nemčiji leta 1974, kjer sta pogovor o motivih odhoda, razmerah vključevanja v imigrantsko družbo, namenu povratka, kot tudi samo dejstvo, da jih je obiskal raziskovalec iz domovine, v zavesti anketiranca brez dvoma sprožala določene spremembe o njegovem položaju in zaznavi okolja, ugotavljata Toš in Hafner - Fink (1997: 44–45).

Dilema med izogibanjem vdoru v zasebnost in veljavnostjo izsledkov ni nujno enostavna. Če npr. bolnica z rakom v intervjuju trdi, da se ne boji vrnitve bolezni, izkušen spraševalec pa opazi nasprotne znake, se bo izgubila ključna informacija, ki jo lahko dobi le, če zlomi njene obrambne mehanizme, navajata Brinkmann in Kvale (2005: 169–170). Podobno se Mikuš - Kosova (1996: 15) sprašuje, ali je etično delati raziskavo z vojnimi begunci, če jih ta dodatno psihološko prizadene, a če jo opustimo, ne bomo pridobili znanja o tem, kako odpraviti trajne posledice travmatiziranosti in jih vgraditi v življenje teh ljudi. V tej zvezi velja omeniti Belmontovo načelo pravičnosti pri izbiri sodelujočih, ki pravi, da mora obstajati jasen razlog, kadar breme raziskave nosijo pretežno predstavniki ene skupine ali populacije, na primer da bo imela skupina največ koristi od uporabe izsledkov. Ne sme pa biti prevladujoča zato, ker je socialno šibka in se zanjo predpostavlja, da jo bo lažje pripraviti k sodelovanju (Simmerling in dr. 2007: 857).

Glede na povedano je vprašanje etike tudi nezadostna izraba obstoječih podatkov. Kot navajata Hoonard in Will (2003: 148), kvalitativni raziskovalci navadno uporabijo le 6–30 % svojih zapisov, premalo izrabljene pa so tudi možnosti sekundarne analize na podatkih že opravljenih raziskav. Zato naj bo prvi etični korak presoja, ali je res treba obremenjevati sodelujoče z novo raziskavo ali pa so ustrezni podatki morda že na voljo v družboslovnih arhivih in drugih javno dostopnih mestih.

2 Obveščena privolitev s pomisleki

Raziskovalna praksa pozna tri poglobljena varovala pred vdorom v zasebnost ali vsaj škodljivimi javnimi posledicami takega vdora: načela obveščene privolitve (*informed consent*), zaupnosti in anonimnosti.

Če gremo po vrsti – kaj mora vedeti sodelujoči, preden privoli v sodelovanje pri raziskavi? Odgovor na to vprašanje se je v zadnjih desetletjih bistveno spremenil, zlasti kot posledica dogajanj na področju medicinskih raziskav. Leta 1932 se je v kraju Tuske-

gee v Alabami pričela klinična študija sifilitičnih bolnikov, 399 neizobraženih črnskih moških. Raziskovalna skupina sodelujočih namerno ni seznanila s pravo diagnozo, nato pa je več desetletij z zavajanjem preprečevala njihovo zdravljenje, čeprav so zdravila že dolgo obstajala – želeli so namreč opazovati naravni potek razvoja bolezni. Preživele so pričeli zdraviti šele po letu 1972, ko je eksperiment razkril New York Times (Kimmel 1988: 52–53). Ta notorični primer kršenja raziskovalne in medicinske etike je sprožil proces formalizacije etičnih postopkov, v katerem je osrednje mesto dobilo načelo obveščene privolitve. To med drugim zahteva, da sodelujoče seznanimo z razlogi in načinom izbora, protokolom raziskave, jih opozorimo na morebitna tveganja, navedemo pričakovane koristi, navedemo identiteto naročnika in pridobimo izjavo, da je sodelovanje prostovoljno ter da ga lahko sodelujoči v vsakem trenutku prekine (De Vaus 2001; Kimmel 1988).

Seznam je videti upravičen in učinkovit, a dejansko so težave nastale takoj, ko so ga skušali prenesti v prakso, še zlasti družboslovno. Corrigan (2003: 770) tako opozarja, da načelo privolitve izhaja iz abstraktnega koncepta avtonomnega posameznika in njegovih pravic, ne vključuje pa družbenih vidikov, tj. privolitev izloči iz družbenega konteksta in jo zvede na model racionalne izbire. Zato meni, da gre za model »prazne etike«, ki sodelujoče varuje le pred grobo prisilo, več pa ne. Že pri medicinskih raziskavah se je tako pojavil dvom o tem, ali gre res za »obveščeno« odločanje oziroma koliko sodelujoči sploh razumejo ponujeno strokovno in pravno razlago.

Naslednji problem je *situacijski pritisk*, ki pogosto močno okrne navidezno prostovoljnost privolitve. Intervjuji z družboslovnimi raziskovalci npr. kažejo, da predvsem družbeno šibke skupine nanje gledajo kot na zastopnike sistema, ki mu je treba zaupati, pa tudi videti so »prijazni ljudje« (Wiles in dr. 2006: 295). Torej je podredljivost, in ne racionalna presoja dejanska psihološka podlaga njihove privolitve. Še izrazitejša je ta situacija v medicini, kjer so sodelujoči praviloma v odvisnem odnosu do zdravnika. Kot navaja Zwitter (2001: 70), bolnikov podpis na obrazcu privolitve pri kliničnih raziskavah praviloma ni posledica razumevanja pravniške razlage, pač pa zaupanja zdravniku in lažne možnosti izbire, pred katero je postavljen: takojšnje zdravljenje z novimi zdravili ali čakalna lista za standardno zdravljenje. Prostovoljnost je vprašljiva tudi pri družboslovnih raziskavah, ki potekajo v hierarhičnih okoljih. Če je npr. raziskovalec član učiteljskega osebja, se bodo šolarji ali študentje praviloma ugodno odzvali na prošnjo za sodelovanje, in sicer iz strahu, da ne bi bili videti nekooperativni. Imajo sicer formalno svobodo, da sodelovanje odklonijo, a z vidika psihološke realnosti je ta svoboda okrnjena (Homan 2001: 336). Podobno velja za raziskave v organizacijah in podjetjih, kjer si podrejeni ne bodo upali nasprotovati prisotnosti raziskovalca, če je projekt odobril predpostavljeni (Aldred 2008: 895).

Specifična težava, predvsem v kvalitativnih raziskavah, je tudi *odprtost raziskovalnega modela*. Koncept obveščene privolitve namreč vsebuje predpostavko, da raziskovalec vnaprej ve, kaj se bo dogajalo in s kakšnimi učinki, kar pa v kvalitativnem raziskovanju praviloma ne velja, saj na odzivnost in prilagodljivost gledamo kot na prednosti te paradigme (Shaw 2008: 404). Pridobiti soglasje le na začetku in to razumeti kot pristanek za vse nadaljnje raziskovanje zato pomeni odpovedati se

moralni odgovornosti, menijo nekateri (De Vaus 2001: 335). Posledično je, zlasti pri raziskovalcih emancipatoričnih usmeritev, nastala ideja soglasja kot procesa, saj etične dileme vznikajo skozi ves raziskovalni proces, zato je potrebno njegovo neprestano potrjevanje (Chih 2005: 281). Strogo vzeto gre tudi pri anketi za podoben problem, saj anketiranec da svoj pristanek za sodelovanje, še preden vidi konkretna vprašanja. Dilema se tu praviloma rešuje s splošnim navodilom, da mu na posamezno vprašanje ni treba odgovoriti, če tega ne želi.

Ne nazadnje pa ima obveščena privolitve tudi nezaželen stranski učinek, opazen predvsem v družboslovju, namreč nesorazmerno *senzibilizacijo* sodelujočih. Za medicinsko raziskovanje, v kontekstu katerega je načelo nastalo, je, kot rečeno, značilen presežek moči raziskovalca zdravnika nad sodelujočimi, ki so praviloma tudi pacienti. V družboslovju pa je razmerje moči največkrat obrnjeno, in raziskovalec z izjemo prepričevanja nima drugega vzvoda, da nekoga pridobi za sodelovanje. Tu pa lahko obrazci privolitve »pogajalska izhodišča« celo poslabšajo, zlasti če ponujajo podrobno pravniško razlago zaupnosti, kar pogosto zahtevajo etični odbori in pravni oddelki univerz. Ta prej vzbudi sumničenja, kot pa jih odpravi, poveča zaznavo možnih tveganj, ki jih sodelovanje v anketi prinaša, in posledično zmanjša deleže sodelovanja, še posebej če gre za manj občutljive tematike. S tem zmanjšuje reprezentativnost, otežuje testiranje hipotez in povečuje stroške raziskave (Mattingly 2005: 67–71). Tudi pri kvalitativnem raziskovanju npr. izrecno omenjanje »uničenja trakov« v obrazcih obveščene privolitve pri sodelujočih ustvari vtis, da je raziskava bolj tvegana, kot v resnici je (Hoonard in Will 2003: 143). Mnogi, ki bi potencialno sodelovali, se bojijo podpisati formular, ki ga ne razumejo, saj iz izkušenj vedo, da jih podpisovanje dokumentov s pravniškim izrazoslovjem lahko zaveže k nečemu, kar je zanje lahko ogrožajoče (Simmerling in dr. 2007: 845).

2.1 Z zavajanjem do resnice

Problematika obveščene privolitve pa ni omejena le na težave pri njeni konkretni izpeljavi, pač pa sega globlje na področje spoznavnih, etičnih in ideoloških vprašanj. Družboslovni raziskovalci se namreč pogosto znajdejo pred dilemo, ali naj imajo etična načela nujno in vedno prednost pred spoznavnimi ali pa morda obstajajo situacije, ko naj velja nasprotno, četudi na račun nepopolne ali nepravočasne obveščenosti ali tudi zavajanja sodelujočih.

Etično »mejna« praksa, kot je zavajanje, je praviloma vgrajena v raziskovalni načrt takrat, ko raziskovalec presodi, da je nujna za zagotovitev veljavnosti izsledkov. Vednost, da so predmet raziskave, lahko namreč bistveno spremeni ravnanja ali stališča sodelujočih, kar so že leta 1924 nepričakovano pokazali eksperimenti s produktivnostjo delavcev v industrijskem obratu Hawtorne (Nason in Golding 1998: 238).

Večje ali manjše odstopanje od načel obveščene privolitve je v družboslovnem raziskovanju pogosto nujni pogoj, ki omogoči veljavnost spoznanj, zato mu je ozračje med empiričnimi raziskovalci dokaj naklonjeno. Ocena, koliko je zavajanje upravičeno, praviloma temelji na oceni relativnih »stroškov« sodelujočih, kot so čas, potrpljenje ter fizično in psihično blagostanje (Brewerton in Millward 2001: 62–63). Zelo prisotno je stališče, da togo vztrajanje pri obveščeni privolitvi močno oteži predvsem izvajanje

kritičnega raziskovanja. Če bi npr. želeli z opazovanjem ali intervjuji ugotavljati prisotnost rasizma, korupcije, seksizma ali pretirane uporabe sile med policisti in bi jih predhodno obvestili o svoji tematiki, bi si raziskavo vsekakor onemogočili, ugotavlja Haggerty (2004: 406), bodisi na ravni dostopa bodisi na ravni avtentičnosti obnašanja. Tudi Kimmel (1988: 76) opaža prevladujočo naklonjenost omejenemu zavajanju, kadar s polno obveščeno privolitvijo ni mogoče veljavno raziskovati spornih družbenih pojavov, kot je npr. rasizem.

V zgodovini družboslovja je nekaj razvpitih raziskav, ki so po eni strani prispevale pomembna družbena spoznanja, po drugi pa sprožile ostre polemike zaradi etično spornih postopkov. Eksperiment *Pigmalion*, ki je potekal ob namernem zavajanju učiteljev o pravem namenu raziskave, je razkril moč učiteljskih stereotipov in predsodkov ter posledične neenakosti v obravnavi učencev (McNeill in Chapman 2005: 78). Humpreyyeva raziskava gejev, ki je vključevala več spornih postopkov zavajanja in vdora v zasebnost, je ovrgla dotedanje stereotipe o udeležencih anonimnih seksualnih srečanj in pokazala, da so vanje vpleteni predvsem poročeni in heteroseksualni moški (npr. Oakley 2000: 71). Znani Milgramov eksperiment je z zavajajočim prikazom namena raziskave in napeljevanjem sodelujočih k dajanju »elektrošokov« izpostavil za mnoge šokantno večinsko podprejanje ukazom družbene avtoritete (npr. Kimmel 1988: 60–61). Elektrošoki sicer niso bili resnični, bil pa je resničen stres, ki so ga sodelujoči ob tem doživljali. Rosenhan je z zavajanjem osebjia v psihiatričnih bolnišnicah dokazal hudo vprašljivost psihiatrične diagnostike oziroma njeno ujetost v logiko etiketiranja (Oakley 2000: 71). Sem sodi tudi Zimbardov zaporniški eksperiment, ki je pokazal moč vpliva socialne situacije na ravnanja in presoje posameznika v primerjavi z značilnostmi njegove osebnosti. Kot je znano, je bil eksperiment zaradi vse hujših izbruhov nasilja in stresov med sodelujočimi predčasno prekinjen (glej npr. Ule 2000: 324).

V večini teh primerov »obveščene privolitve« v pravem pomenu ni bilo, saj so udeleženci šele naknadno dobili pojasnilo o dogajanju v raziskavi, kar je pogost kompromis med načeli etike in veljavnosti. A v luči teže pridobljenih spoznanj je med družboslovci veliko kritik na račun ozračja »etične preobčutljivosti«, ki prinaša zahteve po popolni odpovedi zavajanju. Zaradi dediščine stigmatizacije velja uporaba prikritih metod za tvegano raziskovalno prakso. Haggerty (2004: 405–406) tako opaža splošni trend omejevanja raziskav, pri katerih ni mogoče pridobiti obveščene privolitve, in opozarja na spoznavno škodo, ki zaradi tega nastaja. Med letoma 1965 in 1985 je polovica člankov socialne psihologije temeljila na raziskavah z neko obliko zavajanja, danes pa večina raziskav, ki so prispevale pomembna in trajna spoznanja, zaradi zahteve po obveščeni privolitvi ne bi bila mogoča. Kot bomo videli kasneje, so namreč etični odbori glede zavajanja oziroma naknadne privolitve zelo restriktivni, manj pa to velja za profesionalne kodekse.

3 Zaupnost, anonimnost ali nič od tega

Če načelo obveščene privolitve zagotavlja etičnost pogojev vstopa sodelujočih v raziskavo, pa načeli zaupnosti in anonimnosti sodelujoče varujeta pred morebitnimi škodljivimi posledicami potem, ko je raziskava končana.

Zaupnost se nanaša predvsem na omejitev dostopa tretjih oseb do informacij o identiteti sodelujočih. Ta mora ostati zaupna, razen če je bil dogovor drugačen. Če zaupnosti ni mogoče zagotoviti, pa morajo biti sodelujoči o tem pravočasno obveščeni (Brewerton in Millward 2001: 64). Poleg zaščite zasebnosti je cilj zagotovil o zaupnosti tudi povečanje deležev sodelovanja in povečevanje veljavnosti rezultatov, torej večja iskrenost odgovorov in zmanjšanje učinka družbeno zaželenega odgovarjanja (De Vaus 2001: 337; Kimmel 1988: 94–97). Zaupnost je še posebej pomembna, kadar so sodelujoči vpleteni v nelegalna ali politično občutljiva dejanja, kjer se mora raziskovalec včasih tudi vprašati, ali je pripravljen tvegati kazensko obravnavo, da bi zaščitil sodelujoče (Miller 2000: 83). Haggerty (2004: 407) navaja dva primera zapornih kazni za raziskovalca, ki nista hotela prekršiti obljube zaupnosti – eden je prisostvoval evtanaziji, drugi pa je odklonil izročitev zapiskov o radikalnem okoljskem gibanju.

Pri dajanju zagotovil o zaupnosti moramo biti pozorni predvsem na morebitno formalno ali strukturno prisotnost tretje strani. Na primer na to, ali je v pogodbi o raziskavi kot lastnik podatkov opredeljen raziskovalec ali naročnik, ali je »posrednik podatkov« morda tretja oseba, ki lahko pogleda izpolnjene vprašalnike (npr. učitelj, nadzornik), ali so lahko problem vnašalci podatkov ipd. (De Vaus 2001: 338). Tudi pri fokusnih skupinah, zlasti ko gre za majhne populacije ali skupnosti, bodo udeleženci pogosto lahko prepoznali druge sodelujoče, zato ni mogoče v celoti zagotoviti, da ne bodo razkrili njihovih identitet (Hoonaard in Will 2003: 146). Še zlasti kadar gre za občutljive tematike ali populacije, torej ne smemo zaiti v skušnjavo, da bi zagotovila o zaupnosti prikazovali kot trdnejša, kot so v resnici.

Za razliko od zaupnosti, kjer gre za varovanje oziroma nedostopnost informacij o sodelujočih, gre pri *anonimnosti* za urejanje ali prirejanje informacij, katerega cilj je neprepoznavnost sodelujočih v prikazih podatkov. Anonimizacija postaja vse aktualnejša tudi zato, ker v nekaterih državah (npr. Veliki Britaniji) financerji že zahtevajo, da se podatki vseh raziskav, ki so bile omogočene z javnim denarjem, shranijo v javno dostopne arhive. To je pri kvantitativnih raziskavah večinoma neproblematično, saj zaradi velikih vzorcev in posplošenih informacij za anonimnost zadostuje že odstranitev identifikacijskih kod anketirancev (De Vaus 2001: 338–339). Problem lahko nastane predvsem pri manjših geografskih enotah, kot je na primer anketni okoliš, kjer so posamezniki včasih prepoznavni preko mreže križanj, kar zahteva dodatno anonimizacijo podatkov (za širšo razpravo o tveganju razkritja oziroma *disclosure risk* glej npr. Gomatam in dr. 2005).

Precej več težav je z anonimizacijo pri kvalitativnih raziskavah. Hoonaard in Will (2003: 141–146) celo menita, da je anonimnost v etnografskem raziskovanju praktično nedosegljiva, saj tudi zapiski, kjer so imena odstranjena, vsebujejo dovolj informacij, da so sodelujoči prepoznavni, npr. nehoten opis prepoznavnega okolja ali dogodkov v kombinaciji s splošnimi informacijami o starosti, etnični pripadnosti, kraju bivanja, spolu. Znan je primer študije gejev, kjer je anonimnost nenadejano spodletela zaradi preveč natančnega opisa stanovanja in notranje opreme (Lee 1993: 186–186). Anonimizacija mora zato v etnografskih raziskavah življenjske poti včasih iti tako daleč, da je končni rezultat nekje med raziskovalnim poročilom in fikcijo. Poleg izmišljenih

imen, etnične pripadnosti, videza, družinskih in drugih podrobnosti gre lahko celo za združitev prikaza več oseb (Goodley in dr. 2004: 75). Parry in Mauthnerjeva (2004: 144) ob tem opozarjata, da odstranjevanje vseh informacij, ki omogočajo prepoznavnost, lahko precej omeji uporabnost podatkov, Ramšakova (1998: 199) pa, da anonimnost in uporaba fiktivnih identitet med drugim otežujeta tudi preverjanje resničnosti navedenega. Hoonard in Will (2003: 148) nekoliko cinično ugotavljata, da anonimnost v etnografiji večinoma uspeva zato, ker nekateri sodelujoči sploh pozabijo, da so bili del raziskave, velikemu delu je vseeno, objavljeni izsledki pa imajo zelo ozko občinstvo in jih v večini knjigarn ni mogoče dobiti.

Povsem nasproten problem nastane, kadar anonimnost in zaupnost, pri katerih vztrajajo etični kodeksi, postaneta odraz nespoštovanja do želje sodelujočih. Načeli namreč temeljita na predpostavki, da ljudje na splošno ne želijo izpostavljati zasebnega življenja na prepoznaven način, a temu ni vedno tako. Mattinglyjeva (2005: 466–468) navaja primer mame, ki je želela javno povedati zgodbo neozdravljivo bolne hčere in je kot žaljivo razumela prav to, da so jo obravnavali kot enega od anonimnih primerov. Tudi Ramšakova (1998: 201) navaja, da v etnologiji pripovedovalci včasih ne želijo ostati anonimni, še posebej pogosto ljudje z obrobja, ki z objavo svoje življenjske zgodbe s polnim imenom dobijo neko družbeno priznanje. Ob tem navaja zanimiv podatek, da je od 76 pripovedovalcev življenjskih zgodb koroških Slovencev le šest sogovornikov želelo ostati anonimnih.

Vendarle pa gre v teh primerih praviloma za izjeme. Nепrepoznavnost identitete ostaja interes večine sodelujočih in je kot taka nujni element njihove zaščite.

4 Na internetu nikoli nisi sam

Problematika zaščite sodelujočih v raziskavah je v zadnjih desetletjih postajala vse bolj izpostavljena, a temeljne dileme so ostale bolj ali manj enake. Z razmahom interneta pa so se poleg novih možnosti raziskovanja odprla tudi nekatera nova etična vprašanja, med katera sodijo predvsem povečana možnost »goljufivih« praks tako na strani raziskovalcev kot sodelujočih, povečani izzivi pri ugotavljanju identitete sodelujočih ter manjši nadzor nad zasebnostjo in varnostjo informacij (DeLorme in dr. 2001: 276).

Internetno okolje je po eni strani bolj permissivno od tradicionalnega, saj na primer fizična odsotnost raziskovalca olajšuje prekinitve sodelovanja oziroma zmanjšuje situacijsko prisilo ostati v raziskovalni situaciji (Nosek in dr. 2002: 164). Omogoča tudi nov vidik anonimizacije, na primer v interaktivnih klepetalnicah, kjer raziskovalec nikoli ne vidi sodelujočih, ne pozna njihovih pravih imen in resničnih identitet. Velja seveda tudi nasprotno – sodelujoči ne vedo, ali imajo res opravka z raziskovalcem (Mann in Stewart 2000: 58–59). Pri izključno online interakcijah zato obstaja možnost, da tako raziskovalci kot sodelujoči ponaredijo svojo identiteto, osebnost ali vlogo. Tako se denimo moderatorka, ki vodi fokusno skupino z moškimi sogovorniki, lahko predstavlja za moškega, da si zagotovi bolj odprto komunikacijo ali vplivnejši glas (DeLorme in dr. 2001: 272).

Po drugi strani pa internet prinaša kar nekaj elementov povečane sledljivosti oziroma zmanjšane zaupnosti in anonimnosti. Za anonimizacijo identitete sodelujočih ne zadostuje le uporaba psevdonomov, treba je paziti tudi na elektronske naslove, uporabniška imena, imena domen, IP-številke (Mann in Stewart 2000: 57). Problematičen je lahko zlasti zapis IP-naslava in časa oddaje sporočila, saj je s to informacijo mogoče razpoznati računalnik in s tem pogosto tudi respondenta. To je še posebej tvegano, če je tematika raziskave občutljiva ali se navezuje na nelegalne dejavnosti, npr. jemanje nedovoljenih drog, saj bi to imelo negativne posledice za sodelujoče, če bi oblasti s pravnimi sredstvi zahtevale dostop do podatkov (Fox in dr. 2003: 178).

Zdi se, da je potencialna nevarnost vdora »tretje strani« za večino običajnih uporabnikov interneta skorajda neodpravljiva, saj praviloma obstaja vsaj teoretična možnost, da informacijo prestreže kdo na višji ravni, na primer ponudnik internetne storitve (Fox in dr. 2003: 178), ali pa, da kdo poveže različne vire podatkov na internetu na način, ki razkrije več o sodelujočih, kot bi ti prostovoljno storili (DeLorme in dr. 2001: 272). Ne nazadnje že samo računalniško shranjevanje podatkov povečuje raven tveganja, saj so danes praktično vsi raziskovalci s svojimi računalniki ves čas na internetu, s tem pa načeloma izpostavljeni vdoru drugih uporabnikov. Problematičen je lahko tudi internetni prenos podatkov, saj ima nad njim nadzor ponudnik storitve ali sistemski administrator, in ne raziskovalec. Ta zato ne more dati dokončnega zagotovila o zaupnosti (Mann in Stewart 2000: 42–43; Fox in dr. 2003: 179). Kot navaja Nosek (2002: 165), je tudi v tradicionalnem raziskovanju obstajala možnost, da bi kdo vdrl v laboratorij ali kabinet, a ranljivost podatkov je na internetu vseeno bistveno večja.

4.1 Je informacijska avtocesta primerljiva s pravo?

Poleg težko rešljivih tehničnih problemov, povezanih z zagotavljanjem zaupnosti, se na internetno raziskovanje veže tudi nekaj bolj konceptualnih etičnih dilem. Gre zlasti za vprašanje, koliko je internetna komunikacija javnega značaja in s tem »na voljo« družboslovnemu analitiku. Ali kvalitativni raziskovalci lahko z vsemi informacijami, ki so prosto dostopne na internetu, ravnajo kot z javnimi informacijami, se sprašuje Shaw (2008: 405), ali pa moramo za spremljanje forumov ali mailing list dobiti soglasje sodelujočih oziroma razkriti svojo vlogo?

Eno stališče je, da ne, in sicer po analogiji z opazovanjem mimoidočih na ulici, ko tudi »ne nosimo napisa, da smo raziskovalci«, ali pa z opazovanjem obiskovalcev v klubu, kjer ne bomo objavili po ozvočenju, da smo tam prisotni (Mann in Stewart 2000: 52–53). Kitchinova (2003: 399–407) izrecno zagovarja stališče, da je večji del interneta po definiciji javen prostor, zato »pišoči govorniki« ne morejo pričakovati zaupnosti svojih sporočil, javna narava interneta pa pomeni implicitno soglasje za uporabo informacij na njem.

Za tiste, ki spremljanje internetne komunikacije primerjajo z opazovanjem javnih prostorov v tradicionalnih raziskavah, je torej zahteva po obveščeni privolitvi »opazovanih« uporabnikov interneta pretirana. A obstajajo tudi argumenti proti takemu stališču, in tu se kot poglobitveni etični problem internetne komunikacije pokaže zapis oziroma pretvorba »bežnega« v trajno. Ta razlika v obravnavi obstaja namreč tudi pri

tradicionalnem raziskovanju. Norveška etična telesa na primer določajo, da za opazovanje na javnih prostorih (ulice, trgi) ni treba pridobiti soglasja opazovanih, toda če se uporabijo tehnični pripomočki za trajni zapis videnega ali slišane, npr. zvočne ali videosnemalne naprave, je prizadete treba o tem obvestiti (Elgesem 2002: 198). Podobno logiko je uporabil kanadski etični odbor, ki je omejil raziskovalno snemanje etnične poroke na tiste prisotne osebe, ki so za to dale izrecno soglasje (Haggerty 2004: 404). Stališče tu je, da gre pri raziskovanju, temelječem na zapisu, kamor sodi internet, za večja tveganja kot v »običajnem življenju« oziroma »na ulicah«. Kar nekaj avtorjev ugotavlja, da povprečen uporabnik interneta precenjuje njegovo anonimnost oziroma podcenjuje sledljivost. To se vidi že pri raziskovalnih intervjujih, kjer zaradi predstave, da je internet nenadzorovano okolje, mnogi hitreje priznajo stvari, kot so uporaba nedovoljenih drog, mali kriminal, deviantna nagnjenja, osebne težave (Mann in Stewartova 2000: 54). Dejansko pa gre, kot smo videli, tehnično za manj zaupno okolje od tradicionalnega.

Zaradi takega razkoraka med zaznavo in dejanskim stanjem se po analogiji s pravom v etični literaturi vse bolj pojavlja koncept »razumnega pričakovanja«, s katerim skušajo pravne norme o varovanju zasebnosti (Evropska Direktiva 95/46/EC) zagotoviti, da se podatki o osebah ne širijo na načine, ki jih posameznik, ko jih je dal, ni mogel pričakovati, torej uporabiti za namene, ki niso skladni s prvotnim namenom dajanja informacije. Pravna ureditev torej ščiti možnost, da si posameznik ustvari razumno pričakovanje o tem, kaj se bo dogajalo z informacijo o njem. Če se ta širi na načine, ki so v nasprotju s temi pričakovanji, gre za kršitev zasebnosti (Elgesem 2002: 201).

Če izhajamo iz te razlage, postane etični raziskovalni horizont na internetu bistveno bolj omejen, saj kar precej avtorjev ugotavlja, da v subjektivni zaznavi uporabnikov internet ni splošno javen prostor, tudi če gre na primer za javne forume. Izrazoslovje, kot je »spletno mesto«, vzbuja predstavo o lokaciji ali »skupnosti« ter s tem ustvarja iluzorično pričakovanje obvladljivosti in zaupnosti (Kitchin 2003: 404). Elgesem (2002: 202–203) navaja, da je internetno občinstvo interesno razdrobljeno, in tudi če je dostop do forumov formalno odprt, obstaja implicitno pričakovanje, da na njih sodelujejo ljudje s skupnimi interesi. Posledično ni razumno informacij s takih forumov obravnavati kot tako javnih, kot so npr. informacije v množičnih medijih. Prav tako predstavlja kršitev razumnega pričakovanja shranjevanje zapisa pogovora brez pristanka sodelujočih, saj gre v njihovi perspektivi za komunikacijo bežne (efemerne) narave (prav tam), ne pa nečesa, kar naj se shrani v »trajnem spominu«.

Določanje meje med javnim in zasebnim je torej na internetu precej zapleteno, etične dileme pa niso dorečene, zato je praksa raziskovalcev in etičnih odborov različna. Elgesem navaja primer Sharfove (prav tam: 195), ki je sprva skrivoma »prisluškovala« forumu žensk z rakom, nato pa se je razkrila in pridobila dovoljenje za citiranje. Čeprav je šlo za listo z odprtim dostopom, sporočil ni obravnavala, kot da so v javnem prostoru, pač pa je, kot pravi, spoštovala ranljivost in zasebnost članov omenjene virtualne skupnosti, tudi če je bil njen pogovor načeloma javen. Ameriška etična telesa za pasivno opazovanje na javno dostopnih domenah ne zahtevajo obveščene privolitve, če pa se raziskovalec aktivno vključi, sproža tematike in podobno, pa bi to znala zahtevati,

ugotavlja Kitchinova (2003: 407–411). Da bi se izognili težavam, Kitchinova (prav tam) predlaga, naj raziskovalci, ko npr. analizirajo pogovor v klepetalnicah, o tem ne poročajo z dobesednim navajanjem izjav sodelujočih, saj je z močnimi iskalniki mogoče izslediti izvornega avtorja. O tematiki je etično primerneje poročati na splošen način.

Razpravo o varovanju zasebnosti na internetu lahko sklenemo z ugotovitvijo, da je uspeh te trenutno predvsem posledica treh dejavnikov: anonimnosti oziroma dejstva, da večina uporabnikov uporablja psevdonime, minljive narave komunikacije in obstoja neformalnih norm zaupanja (Elgesem 2002: 202–203). Verjetno pa lahko tudi tu pričakujemo trend formalizacije etičnih postopkov, ki je sicer, kot bomo videli, značilen za družboslovno raziskovanje v celoti. Haggerty (2004: 405) ob tem svari, da v primeru prevlade zagovornikov obveščene privolitve raziskovalci tvegajo, da bodo postali edina družbena institucija, ki ne more zlahka analizirati sporočil na mediju, ki bo verjetno postal prevladujoč sistem medsebojne komunikacije.

5 Paradoksi etične birokracije

Bailey (1988: 122) je že leta 1988 razpoznal tri ključne dejavnike, ki so povzročili povečevanje občutljivosti za etična vprašanja v družboslovnem raziskovanju: prenos etičnih meril iz drugih ved, predvsem medicine, naraščajoča družbena skrb za zasebnost in spremembe v značilnostih sodelujočih. Ti so bili tradicionalno pripadniki revnejših slojev in družbenih manjšin, zdaj pa so to vse bolj postajali tudi etično osveščeni srednji sloji. Eden od ne ravno zaželenih odrazov naraščajoče skrbi za zasebnost so tudi padajoči deleži anketnih odgovorov (Lee 1993: 140), kar je trend, ki ga opazamo tudi pri nas, saj je stopnja izpolnjenosti anket v raziskavi Slovensko javno mnenje v zadnjih 25 letih z 80 % padla na 65 %. Štebe (2004: 31–32) to med drugim pojasnjuje z naraščanjem zavesti o poseganju v zasebnost, ki postaja v Sloveniji podobna kot v zahodnih državah.

Zgodovina formalizacije etičnih pravil v raziskavah z ljudmi sicer sega približno pol stoletja nazaj in pozna nekaj značilnih mejnikov, kot so Nürnberški kodeks, etični kodeksi družboslovnih združenj, sprejeti v 60. letih, kongresno poročilo ameriškega ministrstva za zdravje nastalo na posvetovanju v Belmontu kot posledica preiskave primera Tuskegee in druge (za podrobnejši pregled glej Kimmel 1988; Simmerling in dr. 2007; Tancig 2009).

Kot rečeno, se je proces formalizacije pričel v medicini, nato pa se je širil na družboslovje. S tem je, kot navaja Simmerlingova (2007: 844), prišlo do velikega preskoka s problematike neškodovanja udeležencem biomedicinskih raziskav v postopku zdravljenja bolezni na problematiko vznemirjenja, ki ga sodelujočim lahko prinese raziskovanje človekovega vedênja. Whittakerjeva (2005) pa v svoji analizi družboslovne etične zgodovine ugotavlja, da se od 60. in 70. let prejšnjega stoletja pravice sodelujočih v raziskavah nenehno večajo in pridobivajo legitimnost, zmanjšujejo pa se pravice raziskovalcev. Diskurz »svetosti znanja« in akademske svobode je v primerjavi z diskurzom človekovih pravic vse bolj v ozadju, in danes sintagma »znanje zaradi znanja samega« vzbuja neodobravanje (2005: 521–522).

V ponazoritev radikalnih sprememb »etičnega ozračja« lahko navedemo Gluecksovo (v Laub in Sampson 1998: 216–217) študijo mladinske delikvence v letih 1940–1965, v kateri je zbiral podatke o psiholoških in bioloških značilnostih, družinskem življenju, šolskem uspehu, delovni zgodovini in drugih življenjskih dogodkih udeležencev. Njegove metode so vključevale intervjuje z respondenti, družinskimi člani, socialnimi delavci, duhovniki, učitelji, sosedi, delodajalci, uradniki sodnega in socialnega sistema, obiskoval pa je tudi njihove domove in spremljal njihovo družinsko življenje. Taka raziskava danes zaradi standardov zaščite osebnih podatkov nikakor ne bi bila mogoča.

5.1 Etični odbori – s topovi nad vrabce?

Z vidika sodelujočih se zdi proces formalizacije etičnih postopkov dobrodošel ali vsaj neproblematičen, drugo vprašanje pa je, kaj prinaša družboslovnemu raziskovanju. Haggerty (2004) najprej ugotavlja, da je skrb za etičnost raziskovanja pričakovana v družbi, kjer znanost velja za vir tveganj, etični protokoli pa so formalizirani poskusi omejevanja takih tveganj. Problem pa nastane, ko prične sam proces etične zaščite predstavljati nevarnost raziskovanju, kar se po mnenju avtorjev v državah, kjer je šel proces formalizacije najdlje, zdaj dogaja. Haggerty (2004: 392) kanadski primer ponuja kot »svarilno zgodbo« državam, ki razmišljajo o vzpostavitvi lastne etične birokracije. Pri tem ima v mislih predvsem težnjo etičnih odborov, da zaradi zdrsa v birokratske vzorce delovanja vse bolj širijo svoje pristojnosti in formalizirajo postopke, s čimer vedno bolj zapletajo, ovirajo in cenzurirajo predvsem netradicionalne, kvalitativne in kritične družboslovne raziskovalne projekte. Mattinglyjeva (2005: 454) kot »materialno manifestacijo« vse bolj zapletenih postopkov navaja primerjavo med svojo prvo raziskavo v ameriških bolnišnicah leta 1986, ko je imela en sam, stran in pol dolg ter lahko razumljiv obrazec obveščene privolitve, in podobno študijo dvajset let kasneje, ko ima osem različnih obrazcev privolitve, dolgih pet gosto tipkanih strani in polnih pravniškega besednjaka. V tej zvezi tudi pripominja, da pravniški ton formularjev, ki ga narekujejo etični odbori, ne odraža toliko skrbi za zaščito sodelujočih, pač pa prej nakazuje skrb za samozaščito institucije (prav tam: 460).

V najbolj »etično reguliranih« okoljih, kot so ZDA, Kanada in Velika Britanija, morajo univerze obvezno ustanoviti etične odbore, ti pa morajo dati soglasje k vsaki raziskavi, ki vključuje ljudi, ne glede na to, ali gre za raziskavo zaposlenih ali študentov (Grayson in Myles 2004; Richardson in McMullan 2007). Haggerty (2004: 395–397), ki je bil več let član takega odbora, navaja primer študentke, ki je želela intervjuvati očeta o pravkar končanih počitnicah, da bi izboljšala svojo večščino intervjuja, a ker bi morala pridobiti formalno etično odobritev, se je »raziskavi« raje odrekla. Opozarja, da je kultura etičnih odborov konzervativna, nagnjena k logiki regulacije tveganj »za vsak primer«, domet potencialne škode za sodelujoče pa je v takem sistemu »ekspanzionistične logike« omejen le z domišljijo ocenjevalcev, saj se vsaka sprememba v duševnem stanju ali vznemirjanje osebne ali družinske rutine lahko oceni kot potencialno škodljiva. Kot primer Haggerty (prav tam: 399–412) navaja predlog raziskave romantičnih parov, kjer etični odbor ni dovolil skupne razprave para o dobrih in slabih

plateh njunega razmerja zaradi tveganja, da bi taka prisila v kritično refleksijo razmerju škodovala ali celo privedla do njegovega razpada.

Odbori zaenkrat nikjer ne nadzirajo samega izvajanja raziskav, so pa razprave o tem, da bi to v prihodnje počeli, kot tudi, da bi ocenjevali, ali je pomen predlagane študije dovolj velik, da ima smisel z njo obremenjevati sodelujoče. Soglasje etičnih odborov prav tako ni potrebno za raziskave na arhiviranih podatkih (Whittaker 2005: 519). Navedeno bi lahko pri vse večjem delu družboslovcev povzročilo »beg« v sekundarno analizo, kar je sicer z vidika raziskovalne etike dobrodošel učinek, ne pa vedno tudi spoznavno optimalen.

Zaradi odprtosti raziskovalnega modela imajo še zlasti veliko težav z etičnimi odbori kvalitativni raziskovalci. Od etnografov na primer pričakujejo, da bodo njihovi obrazci obveščene privolitve vsebovali natančne podrobnosti o »scenariju« raziskave, kar je povzročilo, da te zahteve v glavnem jemljejo kot igro: ko pridejo na teren, odobrene postopke odborov enostavno ignorirajo (Simmerling in dr. 2007: 850). Haggertyju (2004: 408) je več raziskovalcev priznalo, da so si izmislili vprašanja bodočih intervjujev, ker so jih odbori želeli videti vnaprej, številni pa v praksi tudi opustijo uporabo pretirano formalnih obrazcev obveščene privolitve, ki so bili odobreni. Pattersonova (2008: 21) pa odkrito navaja, da se je »naučila raziskovalne predloge oblikovati tako, da etična telesa dobijo to, kar želijo – in več«.

Ob tem se mnogim zastavlja vprašanje, koliko je poglobilni cilj odborov sploh še zaščita sodelujočih, koliko pa gre predvsem za birokratsko ali celo represivno logiko nadzora. Whittakerjeva tako v etičnih telesih vidi nove vratarje. Kot pravi (2005: 526), je bila včasih za raziskovalca poglobilna težava pridobiti sredstva in dostop do sodelujočih, danes pa to postajajo postopki pridobitve etičnih soglasij, saj raziskava postane možna šele, ko prosilec proizvede ustrezen etični narativ, ki zadovolji odbor. Shaw (2008: 402) izraža skrb, da je metodologija postala redukcionistično podrejena etiki in da iz medicinskih raziskav izvirajoče širjenje moralne panike povzroča škodo predvsem kvalitativnim metodam. Zaradi nemožnosti uporabe prikritih postopkov bodo namreč prostori nelegalnih dejavnosti, obrobni skupini ali elit kmalu postali nedostopni raziskovanju. Podobno Haggerty (2004: 412) predvideva, da bodo raziskovalci vse bolj uporabljali neproblematične in predvidljive metodološke pristope, namesto da bi se ukvarjali z negotovostjo in zamudami, povezanimi s kvalitativnim, etnografskim in kritičnim raziskovanjem, ki se najtežje prilagodi formalnim etičnim pravilom.

Omenjeni avtorji ob tem ugotavljajo, da se je s formalizacijo etičnih postopkov dovršil proces izgube zaupanja v profesionalno presojo. Etičnost raziskovanja so, zgodovinsko gledano, zagotavljali kodeksi in profesionalna drža raziskovalcev, ta sistem pa so zdaj nadomestili postopki birokratskega nadzora, kar predstavlja premik od sistema profesionalne kompetence in odgovornosti v sistem, ki temelji na predpostavki institucionaliziranega nezaupanja, pravi Haggerty (2004: 393).

Ko skušajo trend »etizacije« raziskovanja umestiti v širši družbeni kontekst, pa številni v njem vidijo predvsem ideološki odraz liberalizma. Po mnenju Whittakerjeve (2005: 528) se etična telesa postavljajo v vlogo branikov »svetih prostorov zasebnosti«, obrazec obveščene privolitve pa je institut, prek katerega potencialni sodelujoči lahko

uveljavljajo skrbništvo nad svojim svetim prostorom in uravnavajo dostop vanj. Vu-
ijsje (v Stoop 2005: 103) opaža ironično dejstvo, da državljani od države pričakujejo
socialne transferje oziroma skrb za svoje blagostanje, obenem pa menijo, da imajo
pravico zavrniti prošnje te iste države po sodelovanju v raziskavah, češ da gre za
kršitev zasebnosti. Beauvicious (2000: 216) pa izpostavlja dvoličnost etične skrbi, ko
pravi, da ti isti subjekti, ki jih raziskovalna etika tako ščiti, potem ko se vrnejo v svoj
svet, puščajo umirati brezdome, se pokoravajo različnim ukazom, se napadajo – ne
sme pa se to eksperimentalno proučevati.

Dejstvo je, da sodobne opredelitve pravice do zasebnosti vsebujejo vse več »negativ-
nih« elementov, ki se lahko uporabijo tudi kot »varovalo« proti raziskovanju. Kanadski
pooblaščenec za varstvo zasebnosti tako poleg »pozitivnih« vsebin, kot so pravica do
osebne avtonomije, zasebnega življenja, pričakovanja zaupnosti ipd., mednje prišteva
tudi pravico biti puščen pri miru, omejiti dostop do sebe, uživati osamljenost, anonimnost
ipd. (v: Kovačič 2006: 39), ki vse lahko legitimirajo zavračanje raziskovalnih naprosil.

Ob koncu pregleda dokaj razgrete razprave o naraščajoči birokratizaciji etičnih
postopkov omenimo še kritično stališče do »samovšečnosti« sociologov, ki menijo, da
naš poklic prinaša tako majhna tveganja, da ni potrebno, da se vanj vmešava kdorkoli
od zunaj. Aldredova (2008: 891) tu opozarja pred obrambnim profesionalizmom in
izpostavlja dejstvo, da je prav nepripravljenost dopustiti kritike od zunaj drža, ki so jo
sociologi pogosto kritizirali pri zdravnikih in drugih močnih profesionalnih skupinah.

6 Tvegano udobje etičnih kodeksov

Na podlagi številnih opisov težav družboslovcev z etičnimi odbori ni težko ugotoviti,
da je srž problema v težnji odborov, da bi bili – pod vplivom klinične deontologije – pri
presojah predloženih raziskovalnih načrtov univerzalistični namesto partikularni, kar
bi veliko bolj ustrezalo raznolikosti družboslovnih raziskovalnih metod in situacij.

Problem odborov je v predpostavki, da je z univerzalnimi etičnimi pravili mogoče
urejati vso raziskovalno prakso, navaja Mattinglyjeva (2005). Sama predlaga koncept
»narativne etike«, ki bi pripoznala radikalno partikularnost praktičnih etičnih od-
ločitev, saj je etičnost po njenem mnenju stvar narativnega branja situacije oziroma
odgovora na vprašanje, v kateri »raziskovalni zgodbi« se nahajam (2005: 468–469).
Clove (Clove in dr. 2000: 135) podobno meni, da so deontološka merila sicer koristna
za poučevanje, a praktična izkušnja večine raziskovalcev je, da je kontekst situacije
za etično presojo enako pomemben kot etična pravila. Tipičen element konteksta so
na primer odnosi moči. Običajno je, da razlikujemo med raziskavami, katerih predmet
so šibke družbene skupine, in raziskavami močnih skupin, ki se lahko zaščitijo. To,
»na kom« se raziskava izvaja in na kakšen način bo uporabljena, so v družboslovju
pomembna etična vprašanja in tu se lahko spomnimo že omenjenih raziskav o pred-
sodkih in pristranskostih policistov, psihiatrov ali učiteljev. Tudi Brinkmann in Kvale
(2005: 160) menita, da moramo pri etični presoji izhajati iz kontekstualnega razmisleka
oziroma večšine »gostega etičnega opisa«, ne pa iz abstraktnih univerzalnih pravil. Ob
tem opozarjata, da tudi sodišča primerov ne presojajo po splošnih pravilih, ampak v

kontekstu dejanja (prav tam: 177–178), kar je zanimiva primerjava družboslovne etike s področjem prava, in ne medicine, kot je sicer običajno.

Tudi slovenski družboslovci so praviloma zagovorniki načel etičnega relativizma (Ule 2003: 195–196) oziroma svarijo pred formaliziranim razumevanjem etike, kar jo zvede na webrovsko »etiko prepričanja« oziroma ideologijo (Dragoš 1996: 135).

Če torej izhajamo iz kontekstualnosti kot primerne pristopa v družboslovni etiki, se etični kodeksi, kot oblika samoregulacije profesionalnih skupin, pokažejo kot primernejša oziroma prilagodljivejša institucionalna rešitev od etičnih odborov. Družboslovni etični kodeksi med drugim ščitijo sodelujoče, določajo konsistenten okvir pričakovanih ravnanj raziskovalcev, spodbujajo etično obnašanje, so vodilo za sprejemanje etičnih odločitev in krepijo legitimnost družboslovnih znanosti (DeLorme in dr. 2001: 73). Ne moremo pa pričakovati, da bodo vsebovali formulo za reševanje etičnih problemov, izpostavijo le etično relevantne vidike različnih vrst situacij, opozarja Elgesem (2002: 200).

Kodeksi za razliko od etičnih odborov odločanje prepuščajo raziskovalcu, ohranjajo pa tudi »manevrski prostor« za konkretno presojo situacije. Etična vodila britanske Social Research Association so denimo namenoma nedoločena, s čimer raziskovalcem dopuščajo možnost, da uporabijo »situacijsko relativističen« pristop (Wiles in dr. 2006: 284). Podoben primer je način obravnave obveščene privolitve v norveškem etičnem kodeksu, saj ta določa precej izjem. Obveščena privolitev tako ni potrebna, če raziskava prinaša minimalna ali nikakršna tveganja in je nujna za pridobitev spoznanj, ki bodo vpletenim očitno prinesla korist. Logika kodeksa je, da najprej določi splošna pravila, kot so spoštovanje sodelujočih, svoboda izbire, izogibanje škodi, obenem pa ugotovi, da v določenih situacijah ta splošna načela ne dosežejo predpostavljenih pozitivnih učinkov, in takrat se lahko suspendirajo. Vendar pa v kodeksu ni prisotna splošna težnja, da se dovoli »žrtvovanje« sodelujočih, če je le pomen raziskave dovolj velik (Elgesem 2002: 199).

Z vidika prilagodljivosti so torej kodeksi dobra rešitev, njihova bistvena pomanjkljivost v kontekstu etične regulacije pa je odsotnost mehanizmov prisile. Kritiki zato v njih vidijo le pravila lepega vedenja. Menijo, da ob izključnem zanašanju na kodekse družboslovno raziskovanje ostaja »etično deregulirano«, saj načel, kot so obveščena privolitev, varovanje zasebnosti, preprečevanje škodljivih posledic itd., ni mogoče zares uveljaviti (v Ramcharan in Cutcliffe 2001: 359). Da prepuščanje etičnih odločitev zgolj raziskovalcu prinaša tveganja, opozarja tudi Kimmel (1988:124–125), saj v tem primeru o etiki presoja nekdo, ki lahko s kršitvijo največ pridobi, torej raziskovalec sam, kar lahko hitro privede do oportunističnih racionalizacij. V tem je logika in prednost rešitve z etičnimi odbori, katerih odločitve so nadindividualne in formalno zavezujoče.

7 Sklep

Ob koncu razprave, ki se je prek analize problematike konkretnih primerov iztekla v načelno polemiko o ustreznem obsegu etične regulacije raziskovalne prakse, velja vendarle poudariti precejšnjo razliko med družboslovnim in kliničnem raziskovanjem.

Za razliko od medicine, kjer je zaradi močne interesne oziroma finančne prisotnosti farmacevtske industrije izvirno nastala potreba po formalnem nadzoru raziskovalcev, je namreč komercializacija raziskovalnega polja v akademskem družboslovju bistveno manjša. Če je v kliničnih ali tržnih raziskavah z dobičkom motivirano navzkrižje interesov skorajda pravilo, je v akademskem družboslovju prej izjema, zato ni videti podobne potrebe po močni formalizaciji etičnih postopkov. Iz tega seveda ne sledi priporočilo o odsotnosti vsakršne etične regulacije, pač pa kvečjemu namig, da bi etični kodeksi lahko zadoščali, nekako v skladu s pregovorom »če ni pokvarjeno, ne popravljam«. Kolikor pa bi, denimo zaradi poenotenja evropske raziskovalne ureditve, tudi pri nas prišlo do ustanavljanja etičnih odborov, je za družboslovje ključno, da bi ti vloge presojali kontekstualno, in ne univerzalistično, torej prej po analogiji s pravom kot medicino. V nasprotnem primeru bi se lahko znašli v podobni situaciji, kot jo za kanadske razmere opisuje Haggerty (2004: 395), ko ugotavlja, da je po zaslugi togih etičnih pravil in postopkov univerz določene raziskave zdaj lažje delati v vlogi novinarja kot znanstvenika, Beauvois (2000: 209) pa v svojem brezkompromisnem slogu akademski skupnosti celo očita povzemanje »primitivnega antiscentizma«. Pri tem ima v mislih predvsem – če lahko tako rečemo – »samokastracijo« družboslovnega raziskovanja, ki si je v zadnjih desetletjih postopoma pustilo nadeti zanko birokratsko razumljenega etičnega purizma, iz katere se bo le s težavo zopet izvilo.

Literatura

- Aldred, Rachel (2008): Ethical and Political Issues in Contemporary Research Relationships. *Sociology*, 42 (5): 887–903.
- Bailey, Kenneth D. (1988): Ethical Dilemmas in Social Problems Research: A Theoretical Framework. *American Sociologist*, 19 (2): 121–137.
- Beauvois, Jean-Leon (2000): Razprava o liberalni sužnosti. Ljubljana: Krtina.
- Brewerton, Paul M., in Millward, Lynne J. (2001): *Organizational Research Methods*. London: Sage.
- Brinkmann, Svend, in Kvale, Steinar (2005): Confronting The Ethics Of Qualitative Research. *Journal of Constructivist Psychology*, 18 (2): 157–181.
- Chih Hoong, Sin (2005): Seeking Informed Consent: Reflections on Research Practice. *Sociology*, 39 (2): 277–294.
- Cloke, Paul, in dr. (2000): Ethics, Reflexivity and Research: Encounters with Homeless People. *Ethics, Place and Environment*, 3 (2): 133–154.
- Corrigan, Oonagh (2003): Empty ethics: the problem with informed consent. *Sociology of Health & Illness*, 25 (3): 768–792.
- DeLorme, Denise E., in dr. (2001): Ethics and the Internet: Issues Associated with Qualitative Research. *Journal of Business Ethics*, 33 (4): 271–286.
- De Vaus, David A. (2001): *Surveys in Social Research*. London: Routledge.
- Dragoš, Srečo: (1996): Socialna etika: med prepričanjem in odgovornostjo. V M. Pauko in dr. (ur.): *Profesionalna etika pri delu z ljudmi – Zbornik*: 129–142. Maribor: Univerza v Mariboru in Inštitut Antona Trstenjaka.

- Elgesem, Dag (2002): What is special about the ethical issues in online research? *Ethics and Information Technology*, 4: 195–203.
- Fox, Jezz, in dr. (2003): Conducting research using web-based questionnaires: practical, methodological, and ethical considerations. *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (2): 167–180.
- Goodley, Dan, in dr. (2004): *Researching Life Stories: Method, Theory and Analyses in a Biographical Age*. London in New York: RoutledgeFalmer.
- Gomatam, Shanti, in dr. (2005): Data Dissemination and Disclosure Limitation in a World Without Microdata: A Risk–Utility Framework for Remote Access Analysis Servers. *Statistical Science*, 20 (2): 163–177.
- Grayson, Paul J., in Myles, Richard (2004): How Research Ethics Boards are Undermining Survey Research on Canadian University Students. *Journal of Academic Ethics*, 2: 293–314.
- Haggerty, Kevin D. (2004): Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics. *Qualitative Sociology*, 27 (4): 391–414.
- Hoonard, Van D., in Will, C. (2003): Is Anonymity an Artifact in Ethnographic Research? *Journal Of Academic Ethics*, 1: 141–151.
- Homan, Roger (2001): The Principle of Assumed Consent: The Ethics of Gatekeeping. *Journal of Philosophy of Education*, 35 (3): 329–343.
- Kimmel, Allan J. (1988): *Ethics and Values in Applied Social Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Kitchin, Heather A. (2003): The Tri-Council Policy Statement and Research in Cyberspace: Research Ethics, The Internet, And Revising A 'Living Document'. *Journal Of Academic Ethics*, 1: 397–418.
- Kovačič, Matej (2006): *Nadzor in zasebnost v informacijski družbi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Laub, John H., in Sampson, Robert J. (1998): Integrating Quantitative and Qualitative Data. V J. Z. Giele in G. H. Elder, Jr. (ur.): *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*: 213–230. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lee, Raymond M. (1993): *Doing Research on Sensitive Topics*. London: Sage.
- Mann, Chris, in Stewart, Fiona (2000): *Internet Communication and Qualitative Research: A Handbook for Researching Online*. London: Sage.
- Mattingly, Cheryl (2005): Toward a Vulnerable Ethics of Research Practice. *Health*, 9 (4): 453–471.
- McNeill, Patrick, in Chapman, Steve (2005): *Research Methods*. London in New York: Routledge.
- Mikuš - Kos, Anica (1996): Etika, duševno zdravje in vojna. *Razgledi*, 5 (4): 14–15.
- Miller, Robert L. (2000): *Researching Life Stories and Family Histories*. London: Sage.
- Nason, Joe, in Golding, David (1998): Approaching Observation. V G. Symon in C. Cassell (ur.): *Qualitative Methods and Analysis in Organizational Research: A Practical Guide*: 234–249. London: Sage.
- Nosek, Brian, in dr. (2002): E-Research: Ethics, security, design, and control in psychological research on the Internet. *Journal of Social Issues*, 58 (1): 161–176.
- Oakley, Ann (2000): *Experiments in Knowing. Gender and Method in the Social Sciences*. Oxford: Polity Press.
- Parry, Odette, in Mauthner, Natasha S. (2004): Whose Data Are They Anyway? Practical, Legal and Ethical Issues in Archiving Qualitative Research Data. *Sociology*, 38 (1): 139–152.

- Patterson, Donna (2008): Research Ethics Boards as Spaces of Marginalization: A Canadian Story. *Qualitative Inquiry*, 14 (1): 18–27.
- Ramcharan, Paul, in Cutcliffe, John R. (2001): Judging the Ethics of Qualitative Research: Considering the »Ethics as Process« Model. *Health and Social Care in the Community*, 9 (6): 358–366.
- Ramšak, Mojca (1998): Pobočja etične pietete in idealiziranih procedur v etnoloških raziskavah. *Etnolog*, 8: 183–215.
- Richardson, Sue, in McMullan, Miriam (2007): Research ethics in the UK: What can sociology learn from health? *Sociology*, 41 (6): 1115–1132.
- Shaw, Ian (2008): Ethics and the Practice of Qualitative Research. *Qualitative Social Work*, 7 (4): 400–414.
- Simmerling, Mary, in dr. (2007): Introducing A New Paradigm For Ethical Research In The Social, Behavioral, And Biomedical Sciences: Part I. *Northwestern University Law Review*, 101 (2): 837–859.
- Stoop, Ineke A. L. (2005): *The Hunt for the Last respondent*. Hague: Social and Cultural Planning Office.
- Štebe, Janez (2004): Načrt in analiza vzorca za anketo slovensko javno mnenje – SJM 2000. V N. Toš in dr. (ur.): *Vrednote v prehodu. III. Slovensko javno mnenje 1999–2004*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Tancig, Simona (2009): Etika raziskovanja v družboslovnih vedah. *Kairos*, 3 (1–2): 29–38.
- Toš, Niko, in Hafner - Fink, Mitja (1997): *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, N. Mirjana (2000): *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, N. Mirjana (2003): Družbene dileme sodobne medicinske etike. *Revija 2000* (159–161): 191–203.
- Wiles, Rose, in dr. (2006): Researching Researchers: Lessons for Research Ethics. *Qualitative Research*, 6 (3): 283–299.
- Whittaker, Elvi (2005): Adjudicating Entitlements: The Emerging Discourses of Research Ethics Boards. *Health*, 9 (4): 513–535.
- Wiles, Rose, in dr. (2006): Researching researchers: lessons for research ethics. *Qualitative Research*, 6 (3): 283–299.
- Zwitter, Matjaž (2001): Etika objav v medicini. *Zdravstveni vestnik*, 70 (9): 485–488.

Naslov avtorice:

dr. Brina Malnar

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5

1000 Ljubljana

tel: 01 5805 287

e-mail: brina.malnar@fdv.uni-lj.si